

ТЫПАЛАГІЧНЫЯ АДМЕТНАСЦІ ВУЧЭБНЫХ
ВЫДАНИЯЎ ЯКУБА КОЛАСА

Анотацыя. Артыкул прысвечаны даследаванню тыпалагічных характарыстыку двух знакавых вучэбных выданняў Я. Коласа «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» і «Методыка роднае мовы» з пункту гледжання іх рэдакцыйна-выдавецкай падрыхтоўкі. Разглядаюцца тры асноўныя тыпалагічныя прыкметы: мэтавае прызначэнне і характар інфармацыі; чытацкая аўдыторыя; аб'ём і структура выданняў. Аўтар прыходзіць да высновы, што вучэбныя кнігі К. Міцкевіча — гэта першая спроба тагачаснай рэдакцыйна-выдавецкай сістэмы стварыць вучэбна-метадычны комплекс для настаўнікаў пачатковых класаў па дысцыпліне «Беларуская мова».

Ключавыя словы: вучэбная літаратура, рэдагаванне, тыпалагічныя прыкметы, чытацкі адрас, мэтавае прызначэнне, характар інфармацыі, структура выдання.

Стварэнне вучэбнай літаратуры адносіцца да асобай галіны рэдакцыйна-выдавецкай дзейнасці, паколькі пры канструяванні такіх выданняў аўтары і рэдактары абавязкова павінны ўлічваць інфармацыйныя, дыдактычныя, педагагічныя пачаткі, якія ілюструюць спецыфіку вучэбнага працэсу — яго задачы, мэту, «асноўныя напрамкі авалодвання прадметам, асаблівасці ўплыву на асобу навучэнца» [2, с. 115].

З імем Якуба Коласа звязаны не толькі пачаткі нацыянальнай прозы, метадычнай навукі, але і стварэнне актуальных выдавецкіх задумак для беларускай школы і настаўніцтва. Пацвярджэннем таму кнігі «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» [5] і «Методыка роднае мовы» [7], якія па праву можна аднесці да паспяховых інавацыйных для свайго часу выдавецкіх праектаў вучэбнага кнігавыдання Беларусі. Гэта быў вынік працы з вучнямі і настаўнікамі. Ідэя першай кнігі ўзнікла, калі Я. Колас працаваў настаўнікам пад Стоўбцамі ў паўлегальнай вясковай школе, другой — калі выкладаў методыку беларускай мовы ў палітэхнікуме і ва ўніверсітэце, на курсах павышэння кваліфікацыі настаўнікаў, уважліва сачыў за развіццём педагагічнай думкі ў нашай краіне, за метадычнай літаратурай па пытаннях выкладання моў.

Інавацыйнасць «Другога чытання ...» у тым, што яно стала першым вопытам сумеснага праектавання вучэбнай кнігі дзвюх выдавецкіх арганізацый у пачатку XX ст.: пецяўбургскай суполкі «Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ» і віленскага кнігавыдавецкага таварыства «Наша хата». Своеасаблівым паказчыкам гэтага факта служаць розныя даты на вокладцы («ПЕЦЯРБУРХ. 1910») і на тытульным лісце («ПЕЦЯРБУРХ. 1909»). «Аб'яднанне дзеля друкавання адной кнігі, — пісаў М. Нікала-

еў, – дапамагло сканцэнтраваць сродкі і выйсьці на максімальны для беларускай кнігі тыраж (6000 асобнікаў). Некаторыя перапетыі ў выданні чытанкі былі абумоўлены і арганізацыйнымі справамі. 1 студзеня 1909 г. скончылася першая выдавецкая ўмова. З прычыны канфіскацыі зборнікаў Багушэвіча “Дудка беларуская” і “Смык беларускі” суполка ў гэты час не магла падрыхтаваць вынікі працы, было невядома, ці ўкладаўся расход у даход. Усё ж 30 красавіка 1909 г адбылася пераарганізацыя таварыства, пачатая праца развіваецца больш інтэнсіўна. “Другое чытанне...” Якуба Коласа выходзіла ўжо пасля рэарганізацыі выдавецтва...» [8, с. 242–243]. На думку педагогаў, выданне мела вялікае значэнне як вучэбная кніга. Яна, па-першае, прадвызначыла развіццё і ўмацаванне ў беларускай дзіцячай літаратуры прынцыпаў гуманізму, народнасці. Па-другое, «вопыт Коласа мастака, педагога, які так ярка выявіўся ў гэтай кнізе, і зараз павучальны для тых, хто імкнецца сваімі творамі дзейнасна ўплываць на фарміраванне ў юных чытачоў пачуцця прыгажосці, высокіх духоўных і маральных якасцей» [10, с. 43].

«Методыка роднае мовы» была выдадзена ў 1926 г. Дзяржаўным выдавецтвам Беларусі пасля стварэння ў 1923 г. таварыства «Далой няграмацнасць!» і прыняцця ў 1926 г. СНК БССР пастановы «Аб увядзенні абавязковай адукацыі» (пачатковай у вёсках і сямігадовай у гарадах) для дзяцей ад 8 да 15 гадоў. Кніга стала першым метадычным выданнем, падрыхтаваным для тых, хто будзе навучаць роднай мове насельніцтва Беларусі, каля 50 % якога ва ўзросце ад 9 да 49 гадоў было непісьменным, «своеасаблівай энцыклапедыяй педагогічных ведаў для настаўнікаў Беларусі» [10, с. 44], сярод якіх каля 25 % не мелі сярэдняй адукацыі. У ёй знайшоў адлюстраванне не толькі асабісты педагогічны вопыт Я. Коласа як настаўніка, але і дасягненні сусветнай метадычнай навукі таго часу [12].

Таму даследаванне тапалагічных прыкмет вучэбных кніг настаўніка-практыка, навукоўца-пісьменніка Канстанціна Міхайлавіча Міцкевіча (Я. Коласа) сёння вельмі важна і неабходна як для пазнання працэсаў і асаблівасцей развіцця выдавецкай справы ў Беларусі пачатку ХХ ст., так і для выкарыстання каштоўнага досведу адносна канструявання вучэбных выданняў на сучасным этапе.

Задача артыкула – стварыць агульную тыпалагічную характарыстыку двух знакавых вучэбных выданняў Я. Коласа «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» і «Методыка роднае мовы» з пункту гледжання іх рэдагавання.

Стварэнне агульнай тыпалагічнай характарыстыкі вучэбных кніг Я. Коласа прадугледжвала асэнсаванне трох асноўных тыпалагічных

прыкмет: 1) мэтавае прызначэнне і характар інфармацыі; 2) чытацкая аўдыторыя; 3) аб'ём і структура выданняў.

Паводле мэтавага прызначэння «Другое чытанне ...» – гэта кніга-чытанка, прызначаная ўслед за першымі выданнямі («Беларускі лемантар, або першая навука чытання» К. Каганца [6], «Першае чытанне для дзетак беларусаў» Цёткі) садзейнічаць «першапачатковаму выкладанню беларускай мовы ў народных школах» [10, с. 40]. Тут уключаны разнастайныя закончаныя творы і фрагменты з іх, якія вучаць дабрыні, чуласці, спагадзе і дазваляюць фарміраваць навыкі працы з тэкстамі. Адносіць кнігу да хрэстаматыі, як гэта робіцца ў асобных публікацыях, на наш погляд, няма падстаў, хаця, на думку навукоўцаў, яна тэматычна і стылёва складзена больш удала, чым чытанка Цёткі, «больш адпавядае патрабаванням дзіцячага ўзросту, больш рознабакова адлюстроўвае жыццё, вызначаецца паслядоўнасцю пабудовы, адзінствам стылю, маляўнічасцю мовы» [4, с. 56]. Тым не менш у ёй знаходзяцца толькі тэксты, якія знаёмяць чытача з узорами пісьмовай беларускай мовы, і адсутнічаюць характэрныя для хрэстаматыі тэарэтычныя абагульненні аўтара адносна дзіцячай літаратуры і чытання, метадычныя парады, якія спрыялі б тлумачэнню тэкстаў і звязвалі іх з пытаннямі вучэбнай дысцыпліны.

У сучаснай тэорыі рэдагавання тэкстаў існуе меркаванне, што, акрамя агульнага мэтавага прызначэння, варта выдзяляць розныя яго ўзроўні, непасрэдна звязаныя з прадметам адлюстравання. Сучасныя даследчыкі кнігу Я. Коласа назвалі адбіткам «сацыяльна-культурнага ўніверсума, кожны кампанент якога заключае ў сабе адзінкі нацыянальнай самабытнасці, закадзіраваныя ў слове» [2, с. 231], і спрыяе духоўнаму адраджэнню і выхаванню нацыянальна-арыентаванай асобы [3, с. 15]. У сувязі з такой «дэфініцыяй» можна акрэсліць пяць асноўных узроўняў мэтавага прызначэння чытанкі, уласцівых у большай ці меншай ступені многім беларускім выданням пачатку ХХ ст.: педагагічны, лінгвадыдактычны, мовазнаўчы, літаратуразнаўчы і выдавецкі. Педагагічны і лінгвадыдактычны аспекты прадугледжваюць пашырэнне жыццёвага кругагляду дзяцей, спрыяюць навучанню іх роднай мове, скіраваны на выхаванне высокіх грамадзянскіх, этычных і эстэтычных ідэалаў [11, с. 8]. Як сказана ў прадмове, напісанай Л. Сеўруком, кніга прызначана, каб «адвесці душу»: «Кепска было б табе саўсім, каб ты не меў кале сябе ў скрынцы ксёнжачкі, у каторай на тваёй роднай мове апісана ўсё, што ты бачыў і чуў на сваёй роднай старонцы» [5, с. 3]. Літаратуразнаўчы ўзровень мэтавага прызначэння кнігі – спрыяць стварэнню беларускай дзіцячай літаратуры, удасканаленню сістэмы жанраў. Мовазнаўчы і выдавецкі аспекты – даць

магчымасць чытачам і будучым аўтарам беларускіх кніг убачыць, «што значыць родная мова, напісаная на паперы, надрукованая у ксёнжцы» [5, с. 4], іншымі словамі, дапамагаць нармалізацыі графіка-арфаграфічнага афармлення беларускіх тэкстаў, удасканаленню выдавецкай практыкі, бо на той час «беларускія кнігі выдаваліся рускімі літарамі і лацінкай, па-ранейшаму дыялектныя рысы вельмі моцна адчуваліся ў правапісе і граматычных нормах» [1, с. 130].

«Методыку ...» як сродак навучання і крыніцу вучэбнай інфармацыі сам аўтар абсалютна слушна аднёс да падручнікаў па методыцы роднае мовы [Методыка, с. 3] – асноўнага і вядучага віду вучэбнай літаратуры. І па сваіх мэтавых параметрах кніга адпавядае гэтаму віду. Яна прызначана для атрымання асноўных, фундаментальных ведаў па дысцыпліне методыка беларускай мовы, якую цягам 20-х гг. XX ст. К. Міцкевіч выкладаў у палітэхнікуме і ва ўніверсітэце. У ёй адлюстраваліся асабісты вопыт Коласа-выкладчыка, расійскі досвед прымянення метадычных прынцыпаў падчас навучання законам мовы. У кнізе яскрава прасочваецца жаданне пісьменніка: а) пазнаёміць педагогаў з правіламі навучання, якія ўсталяваліся ў тагачаснай педагагічнай навуцы; б) навучыць настаўнікаў прымяняць на практыцы галоўныя дыдактычныя прынцыпы навучання пры выкладанні беларускай мовы; в) стварыць навуковы падмурак маладой дысцыпліны і спрыяць яе далейшаму развіццю ў Беларусі з улікам спецыфікі функцыянавання мовы ў грамадстве, матэрыяльнага забеспячэння школ у перыяд беларусізацыі; г) абгрунтаваць месца роднай мовы сярод іншых прадметаў у пачатковай школе; д) падзяліцца з настаўнікамі асабістымі напрацоўкамі (парадамі, рэкамендацыямі) па методыцы навучання беларускай мове і чытанні ў пачатковых класах, апрабаваных ім падчас працы ў школе.

Чытацкі адрас «Другога чытання ...», мяркуючы па змесце, не толькі вучні другога класа, дзевяці-дзесяцігадовыя школьнікі, як прынята лічыць у навукова-метадычных працах [9, с. 13; 4, с. 56], але і ўсе больш менш пісьменныя жыхары тагачаснай Беларусі, не абмежаваныя ўзроставымі катэгорыямі, тэрыторыяй пражывання (горад, вёска), сацыяльным статусам (творчая інтэлігенцыя, навучэнцы, сяляне). Выкарыстоўваючы сучасную тэрміналогію, можна з упэўненасцю сцвярджаць, што выданне ва ўмовах, калі дэфіцыт беларускіх кніг быў неверагодна вялікім, прызначалася «масаваму чытачу», г. зн. навучэнцам, сярод якіх маглі быць дзеці, дарослае насельніцтва, і тым, хто вучыў (настаўнікам, выкладчыкам вышэйшых навучальных устаноў). Матэрыял кожнай тэмы быў разнастайны не толькі па змесце, але і па форме:

«тут і апісанні прыроды, у якіх звычайна няма дзеяння («Летні поўдзень», «Мяцеліца»), і апавяданні аб саміх дзедях («Школа», «Зімовы вечар»), і алегарычныя апавяданні («Дуб і чароціна»), і вершы, байкі, казкі, і задачкі, якія маюць на ўвазе развіццё самастойнага мыслення дзяцей («Задачка») [4, с. 57].

Чытацкі адрас «Методыкі ...» больш вузкі і канкрэтны. Гэта, паводле аўтарскай канцэпцыі, «настаўнікі пачатковых школ і педагогічных тэхнікумаў» [7, с. 3], г. зн. асобы, якія з'яўляюцца студэнтамі філалагічных спецыяльнасцей, а таксама тыя, хто мусіць выкладаць беларускую мову з улікам шматлікіх экстралінгвістычных і інтралінгвістычных фактараў яе развіцця.

Аб'ём і структура выданняў, выбар жанраў абумоўлены мэтай і задачамі кніг, падыходамі выдаўцоў да стварэння такой прадукцыі, аўтарскай канцэпцыяй. «Другое чытанне...» складаецца з 84 твораў, падзеленых на сем частак («аддзелаў»). Першыя чатыры «аддзелы» прысвечаны порам года: кожны з іх пачынаецца творам з адпаведнай назвай «Вясна», «Лета», «Восень», «Зіма». «Такое кампазіцыйнае размяшчэнне твораў, – слухна адзначае І. Саматя, – дае аўтару магчымасць пераканаўча паказаць пераемнасць і ўзаемазвязанасць з'яў прыроды, а таксама гармонію паміж прыродай і чалавекам» [9, с. 12]. Пяты раздзел мае назву «Родныя вобразы» і распавядае пра жыццё беларускай вёскі. Шосты раздзел уключае вершы, сёмы – казкі. Сярод твораў 30 вершаваных тэкстаў, што складае 35,8% ад агульнай колькасці твораў, і 54 праязічныя (64,2%). Падача твораў у чытанцы ажыццяўляецца па тэматычным (1–4 раздзелы) і жанравым (два апошнія раздзелы) прынцыпах (Табліца).

Табліца. Размеркаванне твораў унутры чытанкі

Назвы раздзелаў у «СПИСЕ»	Колькасць старонак (працэнты)	Колькасць твораў	
		проза	паэзія
I АДДЗЕЛ	13,2 (12,4%)	7	4
II АДДЗЕЛ	18,8 (17,7%)	12	4
III АДДЗЕЛ	19 (17,9%)	9	5
IV АДДЗЕЛ	16 (15%)	8	4
V АДДЗЕЛ	16 (15%)	7	4
VI АДДЗЕЛ «Вершы і байкі»	8 (7,5%)	–	9
VII АДДЗЕЛ «Казкі»	15 (14,1%)	11	–
Усяго	106	54	30

Можна заўважыць у кнізе і цікавы метадычны прыём, выкарыстаны аўтарам: побач знаходзяцца асобныя апавяданні і вершы, якія апісваюць разнастайныя малюнкi прыроды. Напрыклад, у першым раздзеле спачатку чытаем праявітую замалёўку «Вясна», затым верш з такой назвай, у трэцім раздзеле «Позняя восень» і тут жа верш «Восень», у чацвёртым «Зіма» і «Зіма». «Вершы паэтызуюць тое, пра што гаворыцца ў прозе, а проза канкрэтызуе ў жыццёвай прастаце і дасціпнасці тое, што апісваецца ў вершах» [9, с. 13]

Аб'ём і структура «Мэтодыкі...» падпарадкаваны педагагічным задачам навучання і праграме аднайменнай дысцыпліны, якую выкладаў Я. Колас [12]. Кніга мае 139 старонак і складаецца з Прадмовы (1 с.), пяці ўзаемзвязаных і лагічна суадносных раздзелаў, спісу літаратуры пад назвай «Літаратура па мэтодыцы роднае мовы» (7, с. 137–138). Назва першага раздзела «Мэтодыка роднае мовы і яе задачы» (7, с. 5–8), другога – «Кароткі гістарычны агляд мэтодаў навучання роднай мовы» (7, с. 9–59), трэцяга – «Мэтодыка чытанья» (7, с. 60–86), чацвёртага – «Мэтодыка пісьма» (7, с. 87–132), пятага – «Агляд лемантароў» (7, с. 133–136). Кожны з раздзелаў падзелены на параграфы, назвы якіх адлюстроўваюць асноўныя праблемы навучання. Напрыклад, раздзел «Мэтодыка пісьма» ўключае тры значныя пытанні: «Навучаньне правапісу», «Стылістычныя пісьменныя работы», «Аб выкладанні граматыкі».

Заклучэнне. Першыя дзесяцігоддзі ХХ ст. сталі этапнымі для вызначэння падыходаў да канструявання вучэбнай літаратуры па беларускай мове. Якуб Колас быў аўтарам-практыкам, які сваімі падыходамі стаяў ля вытокаў традыцыі складання беларускіх чытанак і нацыянальных метадычных выданняў па беларускай мове.

Вучэбныя выданні К. Міцкевіча можна разглядаць як першую спробу тагачаснай рэдакцыйна-выдавецкай сістэмы стварыць вучэбна-метадычны комплекс для настаўнікаў пачатковых класаў па дысцыпліне «Беларуская мова», дзе «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» – гэта сістэматызаваны па тэматычным прынцыпе пазнавальна-дыдактычны матэрыял для чытання ў класе і самастойна, а «Мэтодыка роднае мовы» – навукова-абгрунтаваны прыём і спосабы, як найлепшым чынам выкарыстоўваць падобныя тэксты для навучання чытанню і вывучэнню беларускай мовы.

Чытачы вучэбных кніг Я. Коласа прадстаўлены разнастайнымі групамі навучэнцаў і тых, хто навучае. Катэгорыя навучэнцаў «Другое чытання для дзяцей беларусаў» – усё тагачаснае насельніцтва беларускіх зямель. Я. Колас быў зацікаўлены ў тым, каб усе беларусы пазнаёміліся

з творамі на беларускай мове. Катэгорыя навучэнцаў «Методыкі роднае мовы» – студэнты педагагічных тэхнікумаў, універсітэтаў, сістэмы павышэння кваліфікацыі настаўнікаў. Аб’ядноўвае дзве кнігі катэгорыя асоб, якія вучаць. Гэта настаўнікі беларускай мовы і прыгожага нацыянальнага пісьменства для пачатковых класаў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Александрович, С. Х. Пуцявіны роднага слова. Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя. – Мн.: Выд-ва БДУ, 1971. – 248 с.
2. Антонова, С. Г. Работа редактора над структурой и аппаратом учебного издания для общеобразовательной школы // Теория и практика издательского дела. Хрестоматия: учеб. пособие для студентов специальности «Издательское дело» / авт.-сост.: В. И. Куликович, В. В. Орлова, О. А. Пригожая. – Минск: БГТУ, 2012. – С.115–131.
3. Белакурская, Ж. Я. Моўнае выражэнне нацыянальнай спецыфікі мастацкага тэксту (на матэрыяле зборніка Якуба Коласа «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя / Матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Мінск, 22–24 кастр. 1997 г.) / адказ. за выпуск М. Р. Прыгодзіч. – Мінск: БДУ, 1998. – С.228–231.
4. Белакурская, Ж. Я. Лінгвістычная спадчына Якуба Коласа ў кантэксце станаўлення нацыянальнай беларускай мовы: аўтарэф. дыс ... канд. філал. навук: 10.02.01. – Мінск, 2000. – 22 с.
5. Беларуская дзіцячая літаратура / пад рэд. М. Б. Яфімавай, М. М. Барсток. – Мн.: Выш. шк., 1966. – 268 с.
6. Колас, Я. Другое чытанне для дзяцей беларусаў. — Пецярбург: «Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ», «Наша Хата», 1909. – 112 с.
7. Куліковіч, У. І. Тэорыя пісьма ў падручніку «Беларускі лемантар, або Першая навука чытання» // Славянские языки: системно-описательный и социокультурный аспекты исследования: сб. науч. тр.: в 2 ч. / Брест. гос. ун-т им. А. С. Пушкина: редкол.: Л. А. Гадуйко [и др.]; под общ. ред. О. Б. Переход. – Брест: БрГУ, 2014. – Ч. 2. – С. 87–91.
8. Міцкевіч, К. Методыка роднае мовы. – Менск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – 139 с.
9. Гісторыя беларускай кнігі. У 2 т. Т. 2. Кніжнасць новай Беларусі (XIX–XXI стст.) / М. В. Нікалаеў [і інш.]; навук. рэд.: В. В. Антонаў, М. В. Нікалаеў. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – 436 с.
10. Колас, Я. Другое чытанне для дзяцей беларусаў: апавяданні, вершы, байкі, казкі / прадм. І. М. Саматыі; падрыхт. тэкстаў Т. Р. Строевай; маст. С. І. Чарановіч. – Мінск: Маст. літ., 2007. – 182 с.
11. Старжынская, Н. С. Якуб Колас – заснавальнік методыкі навучання беларускай мове // Лекцыі по методикам дошкільнага образования. – Мінск: БГПУ, 2004. – 60 с.
12. Храпунова, Л. Г. Якуб Колас – дзіцячы пісьменьнік: аўтарэф. дыс ... канд. філал. навук. – Могилёв, 1965. – 20 с.
13. Шандроха, Н. «Методыка роднае мовы» Я. Коласа ў аспекце сучаснай моўнай адукацыі // Міфалогія – фальклор – літаратура: праблемы паэтыкі: зб. навук. прац. / склад. Т. І. Шамякіна; пад агул. рэд. В. П. Рагойшы. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2008. – Вып. 6. – С. 144–149.